

ПРОБЛЕМА СОЦІАЛЬНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ ДЕРЖАВИ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Наукові праці МАУП, 2008, вип. 2(18), с. 331–335

Подано історико-правовий аналіз передісторії виникнення, еволюції та реалізації ідей соціально спрямованої держави. Здійснено спробу історичного огляду суперечливого досвіду реалізації функцій держави у здійсненні соціальної політики, забезпеченні рівності та свободи громадян.

Людство наближалось до реалізації ідеї соціального призначення держави після тривалих пошуків найефективнішого шляху забезпечення добробуту громадян. Перші наукові розвідки щодо соціального спрямування держави були природно-правового характеру і походили від філософських ідей Платона, Демокрита, Аристотеля та ін. Так, Аристотель бачив у державі умову та джерело закону і соціальної гармонії, критикуючи при цьому Платона за те, що той розумів державу виключно як механізм забезпечення суспільних потреб. На думку Сократа, у будь-якій державі, що створюється потребами людей, існують як справедливі зерна, так і несправедливі, тому необхідно обирати державу якнайменше з усіх можливих шкідливих [13, 20].

Значну роль відіграло виникнення і поширення християнства. Згідно з християнським вченням люди, незалежно від майнового стану, є рівними перед Богом. Після другого пришествя Ісуса Христа зло, насилля та беззаконня будуть виключені з життя. Наявний гріховний суспільний устрій заступить Царство Боже, де пануватимуть мир, порядок і справедливість [4, 90–94].

Деякі ідеї та атрибути соціальної орієнтації знаходимо у пам'ятках Київської Русі. Митрополит Іларіон у “Слові про закон і благодать” протиставляє епоху Старого Заповіту, коли стосунки між людьми будувалися на принципах безмежного підкорення й рабства, що спричиняло соціальне напруження та епоху Нового Заповіту, де не існує соціальних суперечностей, панують свобода, істина й благодать. Володимир Мономах у листі до князя Олега Святославича, відомого за назвою

“Поучення”, значну увагу приділяє усуненню суперечностей між багатими й бідними, наполягає на необхідності піклуватися про бідних і слабких [4, 122–123].

Передісторія становлення ідеї соціальної держави тісно пов'язана з якісними перетвореннями ліберальної правової держави в таких країнах, як Велика Британія, Франція, США. Так, уже у французькій декларації прав людини і громадянина 1793 р. згадуються економічні та соціальні права. Її провісниками були Г. В. Гегель, Т. Гобс, Г. Гроцій, І. Кант, Дж. Локк, Ш. Л. Монтеск'є, Ж. Ж. Руссо та ін. [14, 552]. Звичайно, в цей час держави прагнули передусім до встановлення політичного контролю над бідними, стримування робітничого руху, збереження суспільного порядку. Очевидно, що наприкінці зазначеного періоду правляча еліта зрозуміла: набагато кращого результату можна досягти не репресивними заходами, а шляхом подолання першопричини соціальних заворушень, тобто бідності.

Практичні соціальні кроки здійснювалися навіть у далеко не найпередовіших країнах. Так, у Російській імперії в 1775 р. початок соціальному законодавству поклав Указ Катерини II “Учреждения для управления губерниями Всероссийской империи”. Цей указ регламентував порядок створення та діяльності “Приказа общественного призрения”, питання організації, фінансування і нагляду за народними школами, лікарнями, богадільнями, сирітськими і робітничими будинками, притулками та ін. Такий крок влади разом із проектом “Установления о госпиталях”, проектами будинків для божевільних та виправлен-

ня злочинців дослідники розглядають як спробу визначити політику держави у соціальній сфері [1, 229–305].

Ідеї гармонізації суспільного життя, подолання соціальних суперечностей через удосконалення державно-правових механізмів сповідували українські просвітники Г. Сковорода, С. Яворський, Ф. Прокопович, М. Козачинський, С. Десницький, Я. Козельський. Так, суспільно-політичний ідеал Г. Сковороди — Русь у формі “духовної республіки”, де панували б рівність і справедливість [2, 201].

У середині XIX ст. німецьким юристом і державознавцем Л. фон Штейном було запроваджено до наукового обігу поняття “соціальна держава”. Він вбачав призначення соціальної держави у здійсненні прогресу в інтересах усіх членів суспільства, забезпеченні рівності свободи громадян, підтримці малозабезпечених верств населення. Проте активна теоретична розробка цієї проблеми розпочалась тільки у першій половині XX ст. Переважна більшість дослідників вважають, що на сьогодні єдиною концепцією соціальної держави не існує. Ця умовна назва надається різним моделям, які в різних країнах відрізняються не лише назвами, а й певними суттєвими особливостями [14, 552–553].

Початок розбудови соціально спрямованої держави традиційно належить до кінця XIX — початку XX ст., коли влада для пом'якшення соціального напруження почала вдаватися до послідовної соціальної політики, забезпечуючи за можливості принципи людської гідності, соціальної справедливості, соціальної рівності. Держава проголошувалась арбітром для всіх прошарків населення, пом'якшуючи своїми діями конфлікти та сприяючи досягненню соціального миру, гарантуючи всім громадянам соціальну справедливість: держава має дотримуватися розподільчої справедливості, виявляючи однакову турботу як щодо багатих, так і бідних, які є такими самими громадянами. Прогресивні сили в суспільстві, радикальні політичні партії та найактивніші верстви населення приходять до глобального висновку про те, що суспільство, всі його складові, всі верстви повинні розглядатись як суб'єкти суспільного процесу, а тому їхнє суспільне й політичне становище має відповідати загальним демократичним умовам. У промові “Про новий націоналізм” президент США Теодор Рузвельт висловився про необхідність активнішого державного втручання з метою зміни соціальних та економічних умов життя: “Ті, хто говорить про права власни-

ків, протиставляючи їм права людини, — заходять надто далеко. Право кожного володіти власністю узгоджується з правом суспільства регулювати її використання тією мірою, якою того вимагає соціальний добробут” [9, 100].

Після Першої та особливо Другої світової війни відбувалося неухильне збільшення обсягів державних витрат на соціальні потреби практично в усіх країнах Заходу. Формально-юридична рівність громадян була органічно доповнена соціальними гарантіями, покликаними надати законодавчо проголошеним можливостям реальний зміст.

Ідея про необхідність активного врегулювання державою основних аспектів соціально-економічного розвитку значною мірою була обґрунтована відомим англійським економістом Дж. Кейнсом у “Загальній теорії зайнятості, проценту і грошей”, звідки бере початок концепція “держави загального благоденства” (яку деякі дослідники оцінюють як базу для теорії “соціальної держави”). Головна ідея теорії Дж. Кейнса полягає передусім у стимулюванні економіки шляхом розширення платоспроможного попиту. Держава оподатковує прибутки корпорацій, великі індивідуальні доходи громадян високими податками та перерозподіляє національний дохід різними каналами соціальної інфраструктури (пенсії, дотації, допомоги). Головна мета такої політики — усунути соціальне напруження у суспільстві. Кейнсіанство певною мірою примирило вимоги економічної доцільності та соціальної справедливості [5, 218].

Уже у 20-ті роки XX ст. була визнана ідея загального соціального обслуговування, що повинна була охопити всіх членів суспільства. Це було пов'язано зі зміною структури найманої робочої сили, у загальному обсязі якої збільшилася частка висококваліфікованих робітників і спеціалістів, представників вільних професій.

Великі зміни в системі соціального захисту викликала Велика економічна депресія 30-х років минулого століття. Були розроблені тимчасові соціальні програми, за якими штатам надавалися дотації для вирішення соціальних проблем. Так, закон про соціальне забезпечення 1935 р. став основою багатьох діючих на сьогодні програм соціального захисту в США. Цей закон виокремлював основні напрями соціального добробуту. Передбачалося страхування від безробіття, по старості та страхування життя. Встановлювалися такі види допомоги: допомога непрацездатним, допомога літнім людям, допомога самотнім матерям, допомога сліпим незалежно від віку. Перед-

бачалося надання соціальних послуг, наприклад, усиновлення й виховання дітей, допомога дітям-інвалідам та ін. [11, 22].

У 40-х роках ХХ ст. відбулося політичне визначення формули соціальної держави. У повоєнній (1949 р.) конституції ФРН (ст. 20) держава прямо визнається соціальною. Саме з того часу цей термін швидко увійшов у широкий науковий вжиток у правовій та політологічній літературі [18, 27].

Прискорення темпів розвитку соціальної держави спостерігалося у 60–80 роках, коли карколомне економічне зростання у країнах Заходу надало можливість значно збільшити витрати на соціальні потреби. Саме в цей період конституційний принцип соціальної держави взяла на озброєння більшість розвинених країн Заходу. Відбулася деталізація принципу соціальної держави, тобто формування соціального права як галузі; визначено мінімальні соціальні стандарти, недотримання яких означало б нехтування правом людини на гідне життя [6, 95–96]. Крім того, соціальні права було закріплено в низці міжнародних нормативних актів. Це, зокрема, Європейська соціальна хартія, Міжнародний пакт про соціальні, економічні і культурні права, конвенції Міжнародної Організації Праці, регламенти і директиви Ради Європи (див. [8]). Саме в цей період у США було прийнято багатообіцяючі Програму боротьби з бідністю і Програму “Велике суспільство”. Переорієнтація на універсальний характер надання соціальних послуг і підвищення вимог до якості цих послуг призвела до збільшення обсягу витрат на соціальні програми.

В останній чверті ХХ ст. зниження темпів економічного зростання, збільшення безробіття, криза системи соціального захисту в країнах Заходу призвели до загострення дискусій навколо концепції соціальної держави. Щоправда, навіть за умов економічної скрути вже не могло йтися про ліквідацію соціальної держави загалом. Суперечки точилися щодо меж втручання держави в економіку та соціальну сферу і меж державної соціальної допомоги [8, 333]. З одного боку, проголошувалися принципи соціальної рівності, людської гідності, соціальної справедливості, а з іншого — принципи відносної незалежності суспільних відносин, солідаризму, субсидіарності. Про тогочасні настрої серед учених свідчать навіть назви багатьох монографій: “Кінець держави загального благоденства” (1981) Ж. Шевальє, “Криза держави загального благоденства” (1981) П. Розанвалона, “За новий лібералізм” (1982)

А. Фурсана, “Мінімум держави” (1985) Ж. Сормана [17, 12–18].

У середині 80-х років виявилось, що суспільство, насамперед економіка, не витримує надмірні витрати, введені, як правило, соціал-демократичними урядами. Зі Швеції, Іспанії (де пенсія складала майже 100 % зарплатні) почалося масове витікання капіталів із відповідними наслідками в економіці. У результаті останнім часом концепція соціальної держави (social state) плавно перетворюється у “work state” або “fare state”, тобто наголос тепер робиться на підтримці і заохоченні працюючих громадян [16, 391–392]. При цьому держава все одно регулює економічну та соціальну діяльність (інакше просто не буде соціально орієнтованої економіки), але таке втручання не повинно порушувати процеси природного розвитку суспільства.

Події останніх років продемонстрували нові тенденції в розвитку соціальної спрямованості державності, змістом яких є спроба перетворення на соціальні держави колишніх соціалістичних країн. Цей процес має суттєві особливості. Постсоціалістичним країнам довелося рухатися у зворотному напрямку: соціальна характеристика держави доповнювалася демократичним і правовим змістом [12, 53]. Зовні вони вже були соціальними, адже соціальна функція в цих країнах була надзвичайно розвинутою. Але для соціально спрямованої держави важливо не тільки саме дотримання соціально-економічних прав, а й спосіб, у який це робиться, а також відповідна організація держави та суспільства, взаємини між ними. Так, Конституції СРСР 1977 року та УРСР 1978 року проголошували дуже широку мережу соціальних прав [3, 440]. В СРСР відбувся неабиякий ухил у бік створення рівних гідних умов життя та досягнення соціальної справедливості, але при цьому держава дбала лише про соціально-економічну складову людської гідності, грубо порушуючи майже всі можливі громадянські права. Виключно на державу покладалася турбота про зайнятість населення, освіту, медичне забезпечення, культурний розвиток людей. Але за широкими програмами соціального захисту стояло гарантування лише мінімального прожиткового рівня, соціальна справедливість обернулася примітивною зрівнялівкою. На мінімальному рівні забезпечувалися першочергові потреби населення: зайнятість, безоплатність усіх рівнів освіти та медицини, виплата пенсій на рівні, достатньому для життя. При цьому люди позбавлялися ініціативи, самостійності, відповідальності за добробут

свій та своєї родини, свободи вибору діяльності [15, 22].

Очевидно, що реалізація будь-яких прав, у тому числі соціальних, повинна мати добровільний характер. Натомість в СРСР у деяких випадках суб'єктивне право та юридичний обов'язок збігалися. Наприклад, людина одержала конституційне право на працю, але водночас усі були зобов'язані працювати. Як справедливо підкреслює В. Селиванов: "Держава не повинна виконувати так звані патерналістські функції, як це, наприклад, було в часи радянської організації державної влади, жорстко детермінувати поведінку людини у соціальній сфері, набір послуг у соціальній сфері, який може або навіть повинен отримати громадянин" [10, 270]. Соціальне призначення держави не може ставити собі за мету гарантування соціального добробуту. Передусім ідеться про можливість створення умов для діяльності в цьому напрямку окремих індивідів і громадянського суспільства.

Говорячи про забезпечення соціальних прав у постсоціалістичних країнах, варто враховувати, що їх здійснення можливе лише в тісному зв'язку з економічними правами, насамперед з правом приватної власності. Саме приватна власність є найсильнішим мотиватором до праці, призводить до забезпечення людиною не тільки своїх потреб, а й потреб непрацездатних членів суспільства, зокрема членів своєї сім'ї. Це цілком стосується й України. За Конституцією Україна є соціальною державою (ст. 1), а людина, її життя, здоров'я, честь і гідність — найвищою соціальною цінністю (ст. 3).

Література

1. Григорьев В. Реформа местного самоуправления при Екатерине II. — СПб., 1910. — 423 с.
2. Демиденко Г. Г. История учений о праве и государстве. — Харьков: Факт, 2001. — 385 с.

3. Иванов В. М. История державы и права Украины: Підруч. — К.: МАУП, 2007. — 550 с.

4. История вчень про державу і право: Хрестоматія / Уклад. Г. Г. Демиденко. — Х.: Легас, 2002. — 923 с.

5. Колейчиков М. Соціальна держава як політична реальність // Вісн. Академії правових наук України. — 2001. — №2. — С. 216–227.

6. Мационашвили Т. Проблемы социального государства в ФРГ к исходу XX века // Социальное государство в Западной Европе: проблемы и перспективы. — М.: РАН ИНИОН, 1999. — С. 95–125.

7. Политические проблемы теории государства / Отв. ред. Н. Н. Деев. — М.: Ин-т государства и права РАН, 1993. — 96 с.

8. Права людини: міжнародні договори України, декларації, документи / Упоряд. Ю. Качеренко. — К.: Юрінформ, 1992. — 1992 с.

9. Сафонов В. Н. Социальное законодательство в США (историко-правовые аспекты) // Государство и право. — 1999. — № 1. — С. 98–105.

10. Селиванов В. М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти. — К.: Ін Юре, 2002. — 724 с.

11. Сіленко А. О. Соціальна держава: теорія перемін. — Одеса: Вид. центр УДАЗ, 2000. — 268 с.

12. Скакун О. Ф. Типологія держав і перспективи розвитку України як соціальної правової держави // Ідеологія державотворення в Україні: історія і сучасність: Матеріали наук.-практ. конф. — К.: Генеза, 1997. — С. 50–53.

13. Скрипнюк О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. — 600 с.

14. Скрипнюк О. В. Соціальна держава: Юрид. енцикл.: У 6 т. / Редкол. Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. — К.: Укр. енцикл., 2003. — Т. 5. — 736 с.

15. Сокурченко В. Гуманістичний зміст концепції соціальної держави // Право України. — 2000. — № 11. — С. 21–24.

16. Чиркин В. Е. Социальное государство и гражданское общество // Конституционно-правовые проблемы формирования социального правового государства: Материалы Междунар. науч.-практ. конф. / Под ред. А. А. Головки. — Минск: Белорус. гос. ун-т, 2000. — С. 391–396.

17. Хміль В. В. Дилема етатизму та антиетатизму у сучасній французькій філософії (історико-філософський аналіз): Автореф. дис. ... д-ра філос. наук. — Дніпропетровськ: Нац. горна академія, 1998. — 32 с.

18. Nozick R. Anarchy, State, and utopia. — N. Y.: Basic Books, 1974. — 367 p.

Узагальнюючи історичний шлях розвитку соціально спрямованої держави, можна констатувати, що протяг до соціальної справедливості супроводжував розвиток суспільства за всіх часів. У сучасних умовах соціальна держава стає органом подолання соціальних суперечностей, врахування і координації інтересів різних груп населення, забезпечення гідних умов життя.

Обобщая исторический путь развития социально направленного государства, можно констатировать, что стремление к социальной справедливости сопровождало развитие общества во все времена. В современных условиях социальное госу-

дарство становится органом предотвращения социальных противоречий, учета и координации интересов различных групп населения, обеспечения достойных условий жизни.

Summarizing the historical path of development of a socially orientated state one can ascertain that the inclination for social justice has accompanied the development of society at all times. Under the existing circumstances, a social state becomes a body designed to overcome social contradictions, take into account and coordinate the interests of various groups of population, and to ensure adequate living conditions.

Надійшла 11 березня 2008 р.